

A Csáth-novellák csöndje

JUHÁSZ ERZSÉBET

Írásom tárgyául Csáthnak azokat a novelláit választottam, amelyek a félelem szülte erőszak és az erőszak szülte félelem elválaszthatatlan együttesét ábrázolják. A legerőteljesebbeknek ezek közül a következőket tartom: A béka, Fekete csönd, Gyilkosság, A kis Emma, s végül, mintegy a téma végkifejletéeként az Anyagyilkosság címűt. Rájuk térek ki részletesebben.

Diószegi András meghatározását veszem kiindulópontnak. „Csáth bölcsességének lényege – írja – nem magának az erőszaknak, a gyilkosságnak, mint egyszeri és véletlen tapasztalati ténynek a megjelenítése; az ő bölcsessége a szorongás kifejezésében van, szemben azzal az ismeretlen erővel, amely elkerülhetetlenné teszi az ember életében az erőszakot, gyilkosságot, katasztrófát.” A szorongás és a félelem érzésének első nagy megszólaltatójára, *Kierkegaard*-ra kell asszociálni e Csáth-novellák olvasásakor. Azonban ha összevetjük kettőjük tapasztalatait, egykettőre szembeötlik, hogy *Kierkegaard* értelmezésében adva van egy hajszálnyi fiktív remény, számára az Istenbe vetett hit, ha nem is megélhető, de elképzelhető feloldását képezi a szorongás és a félelem érzésének. Hozzá mérve lehet teljes súlyában és mélységében felfogni azt a végérvényes kiüttlanságot, amely a Csáth-novellákban ábrázolt szorongást és félelmet jellemzi. Úgy is mondhatnánk: a totális reménytelenség, illúziótlanság folytán kényszerül a Csáth-féle szorongás és félelem aktív, cselekvő erővé alakulni; lefolyására egyszerűen nincs más levezető csatorna. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a felsorolt novellákat, szemünkbe ötlük egy különbség: egyesekben magának a félelemnek a leírása nyer ábrázolást, másikukban viszont szinte teljesen elhallgatódik ez a szorongás és félelem, amely pedig a cselekvés fő mozgatórugója, s úgyszólván csak a történéis tényeit közi az író, mégis érezzük, hogy itt a szorongás és félelem tovább nem fokozható, már öntudatlan, mert nyílt agresszióvá alakult át. A kettő között azonban nem lényegi, csak a témakifejtést illető fokozatbeli különbségek vannak.

A *béka* című novella a legerőteljesebb példája a félelem leírásának. Itt a félelem még közvetlenül átélhető, vállalható, noha nem tudni, álmolta-e az elbeszélő a történetet, vagy felesége halála váltotta ki belőle a babonával való kényszerképzetes azonosulást. Ezt azonban nem is szükséges eldönteni, hiszen a hangsúly a félelem mechanizmusának a megjelenítésén van, másodlagos, hogy mi szolgál az író eszközéül mindehhez. Az azonban lényeges momentum, hogy a félelem elviselhetetlensége itt is cselekvést kíván, noha a félelemmel való leszámolást megtestesítő tett: a békaszőrnyel folytatott véres küzdelem csak az elbeszélő tudatában, idegrendszerében megy végbe, külső következményei nincsenek, külsőleg, „látszatra”, mintha meg sem történt volna. A félelem leírásának, s fokozásának érzékeltetéséül idézek néhány részletet e novellából:

„A békát utálom. (...)

Elmondom önöknek, hogy miért, bár ha ráemlékezem is a dologra, reszkető félelem fog el, a gyomrom rémületes undorban vonaglik, a szemeim előtt és a torkomon hideg, nedves varangyok mászkálnak, fülemben egy békanyálszagú hang vartog, és gerincoszlopomban görcsös, jéghideg iszonyat szaladgál. És én ma éjjel nem fogok aludni. Mégis elmondom, hogy miért iszonyodom a kicsiny békától; miért merednek meg az izmaim halálos izgalomban, amikor két békaszem pislogó, rohadt fényét látom a múltból az agyvelőmben világolni. (...) Mert végigszenvedtem akkor ezer ember helyett azt az őrjítő, kárhozatos félelmet, amelyet ezer és ezer között nem ismer meg egész életében senki. (...) Érzem, hogy ismeretlen félelem kerít mindjobban hatalmába, és hogy nincs

ellene védekezés sehol sem. (...) A félelem mind erőteljesebb lesz, és minden csepp vérembe beveszi magát, a szívem erősen dobog, a fejemben nyomást érzek s mindenem hideg. Az izzadság kiüt a homlokomon.”

Valamennyi Csáth-novella félelemélményére derül itt fény: ez a félelem mindenkor ismeretlen eredetű, nem tudni, mi váltotta ki. Mégsem összekeverendő azonban Kierkegaard szorongásfogalmával, amely a tudatlanság ártatlanságában szunnyadó én-re vonatkozik, aki megsejti az őt körülfogó semmit, mint tárgyiasíthatatlan nyomást, fenyegetettséget. Csáth félelemélménye mindenkor érett, vagy már túlérrett. Jól érzékelteti ezt, ahogyan objektíválódik A béka című novellában: „Valami üvöltő, panaszos, hívó és fenyegető hang, amelyet majd végtelen messzeségben, majd közvetlen közelemben hallok, mintha az ágyam fájából és a szobabútorokból áramlana felém. (...) Mintha egy halálra kínozottnak gyereket nyúlórná. Mintha valami kitépett szárnyú vén bagoly üvöltene az éjszakába az elmúlásról.”

Felfigyelhetünk arra, hogy mennyire szuggesztív ennek a félelemforrásnak a leírása, de ugyanakkor arra is, hogy konkrétan nem azonosítható semmivel. Nem valamitől való félelemről van itt szó, hanem, olyan egyetemes félelemről, amely csak metaforikusan írható le. Az egész novellát lényegében a félelem metaforájának tekinthetjük, amelynek tulajdonképpen tárgya ismeretlen, (mert az egész léte átható), ami elmondható, az a „mintha”, amihez megközelítőleg hasonlítható, a többi, az a megnevezhetetlen, a csönd.

A *Fekete csönd* című novella elbeszélőjét a beteg tudat jellemzi, s hogy mégsem kórrajzként olvassuk, azzal magyarázható, hogy nem az az igazán hangsúlyos, ami megtörténik, hanem a fekete csöndnek elnevezett kiszámíthatatlan, sötét erő, amely a betegséget előhívta. E novella kísérlet ennek az erőnek a tettenérésére. A beteg tudat elbeszélő arról ad számot, hogy mi kényszerítette őt kisöccse gyilkolására. A testvérgyilkosság az, amelynek a látható valóságban is lemérhető a következményei, de nem rajta van a hangsúly, mert csak gyakorlati végkifejlete egy olyan eseménynek, amelynek lehetnek állomásai, de tényleges lezárulása nem, mert végtelen. Ilyen értelemben, ami ténylegesen megtörténik, valószerűtlenebbnek minősül, mint az, ami a beteg tudatban zajlik, az ugyanis nem történés, hanem egyetlen elviselhetetlenül zaklatott állapot: a félelem állapota. E beteg tudatra a szorongásnak olyan súlya nehezedik, amelyet nem tud elviselni, áthárítja áldozatára, Richárdra, a „szőke, pirosképű” kisöccsre. Richárd egyik napról a másikra megnövekszik, „iszonyú izomzatú, vastag sörtehajú és gonosz, égő, félelmes szemű” kamasz lesz, aki mindent tönkretesz és elpusztít maga körül. A beteg tudat elbeszélő az önvédelem tetteként éli át azt a pusztító erőt, amely őt magát hatja át olyan fokon, ahogyna azt már ép tudattal nem képes elviselni, ezért hárítja át öntudatlanul kisöccsére. A sötét és kiszámíthatatlan erő legmélyét azonban nem ez az átvetés hordozza csupán magában, mert így akár az idegbetegséggé fajuló féltékenység kórrajzként is olvashatnánk e novellát. Van ugyanis egy olyan erő, amely a beteg tudatot továbbra is uralja, hiába tárgyiasította s távolította el magától elviselhetetlennek érzett s pusztító tette sarkalló szorongásait: s ez a fekete csönd. „Ezután úgy történt minden, ahogy a fekete csönd akarta. Ránehezedett a melleme és belebújt a vérem csöppjeibe. Irtózatoss volt. Menekülni akartam tőle, de odakötözött az ágyamhoz, és károgyva a fülemben sügött iszonyú rémségeket.” – olvashatjuk a gyilkosság leírását megelőző bekezdésében. Majd a tett végrehajtását követően: „Egyszer csak hallottam, amint a fekete csönd elkezd kacagni. Örületesen, hangtalanul. Elöntött a hideg rettegés.”

Ez a novella befejező részében leírt mondat nevezi először nevével a rettegést, amely a tudat beteges eltorzulását kiváltotta. E rettegés mélységét annak alapján mérhetjük le, amennyit agresszióvá, pusztító erővé átváltoztatott formában az elbeszélő az öccsére vetíti át, partatlanságát pedig az az ördögien kiszámíthatatlan és mindent átható sötét erő érzékelteti, amely elől még beteg tudattal sem lehet tartósan elmenekülni, mert mindenütt utolér és „kikacag”. Az önvédelem éppúgy, mint a támadás annak ellenére, hogy a megbetegedett tudatban játszódik le, hiábavalónak bizonyul, hiába a kegyetlen ki-becsukósdí, a csönd, a sötét és kiszámíthatatlan – belül marad.

A két eddig elemzett novella közös vonása, hogy a tudat valamilyen eltorzulása képezi az egyes szám első személyű elbeszélő látószögét. Mindvégig e torzult tudattal rendelkező elbeszélő szemszögén át értesülünk a képzelte eseményekről éppúgy, mint a ténylegesen megtörténtekről, kiigazítások és kommentárok nélkül.

A *Gyilkosság* keretes novella. A kezdő és záró rész bevezet, majd eltávolít a novella tényleges elbeszélőjétől, Gecső Bélától, a gyilkostól. Ő tekinthető ugyanis a novella tulajdonképpeni elbeszélőjének, mert az események egyedül az ő látószögén át nyernek ábrázolást. A *Gyilkosság* vallomás, sőt gyónás. Tudattorzulásnak itt nyomát sem találjuk, sőt kivételesen nyitott tudatról beszélhetünk, amely képes önmarcangolásokkal teli önelemzésre. Azt a folyamatot ábrázolja ez a novella, amikor a félelem agresszióba vált át. Ez az átváltás az eddig elemzett novellákra is jellemző volt, de ilyen mélyreható részletezése egyikben sem kapott helyet. Azt, hogy a félelem egyetlen lehetséges ellenszere az agresszió, hogy megszüntetése csak tulajdon ellentétével érhető el, jól példázza Gecső Béla gyilkossághoz vezető első lépése is. „A rá következő pillanatban harisnyát és nadrágot húzok, azután a szobám ajtaját lélegzet-visszafojtva kinyitom. Nem tudom, hogy a fejfájás okozta-e, de nyoma sem volt bennem a félelemnek. Hallgatóztam. A tolvaj vagy rabló igen óvatosan dolgozott. (...) Barátom, nem tudom megmagyarázni, de olyan bátor voltam, hogy szinte örültem a rám várakozó izgalmaknak. (...) A szívemet a számban, a fülemben, a gyomromban, a lábujjaim hegyében éreztem lüktetni. Szinte be voltam rúgva a bátorságomtól.”

A félelem agresszióba való átváltásának Csáthnál szinte minden esetben egyfajta „ál-lati kéj” a velejárója. A félelem mélységéről áruklódó mozzanat ez a kéjérzet, mint a súlyos nyomás alól való felszabadulás fiziológiai jutalma. Gecső Béla azt is meggyónja barátjának, hogy kétszeresen, testileg is, lelkileg is átélte ezt a rettenetes, torz diadalt. „Erre mind a két kezemmel elkezdtem nyomni a gégegét. Mint a vaskapcsok, úgy tapadtak rá ujjaim a nyakára. Fáradhatatlanul és minden erőmet összeszedve szorítottam, nyomtam. Szinte beleszédültem az erőlködésbe és az ölnívágás állati kéjébe.” Majd a diadalérzet teljes kiürüléséről ad számot, metaforikus szinten egyúttal azt is érzékeltetve, hogy a félelem tartósan, még gyilkosság árán sem meghaladható; ami tárgyaltan és mindent átható, annak nem lehet megfelelő ellentétpárja, végérvényesen nem alakítható át. „Teljesen úr voltam a testén, de nem tudtam – ezt értsd meg –, nem tudtam levenni a kezeimet a nyakáról. Azt sem tudtam, mennyi idő telhetett el így. Lehetett egy perc, lehetett három óra. A végén, ezt jól tudom, valami rettenetes csömör, fáradtság váltotta föl diadalérzésemet. Mintha nem lenne többé agyvelőm, és természetesen hülye volnék, mintha ítéletnapig ott kéne ülnöm a koromsötétben, hogy szorítsam ezt a nyomorult gégegét.” Ezt az eredendő veszendőséget teszi még hangsúlyosabbá az a körülmény, hogy Gecső Béla áldozata „egy szűk mellű, beesett, borostás arcú, gyér bajuszú paraszt” volt, s hogy „szegényes kis gyerekjátékokra” emlékeztető szerszámaival soha föl nem tudta volna törni a Wertheim-kasszát. Ennek a szembeötlő aránytalanságnak köszönhető, hogy a hangsúly nem a gyilkosság ábrázolásán van ebben a novellában, hanem, mint említettem már, az agresszióba átcsapó félelem bemutatásán.

A *kis Emma* szintén keretes novella. Cselekménye nem olyan egyenes vonalú és egyetlen szála fűződő, mint az előbbieken elemzetteké, s erre Csáth meg is találja a megfelelő kifejezésformát: egy fiktív naplóra hivatkozva ad számot az eseményekről, amelyek között az időről-időre fölbukkanó *kis Emma* alakja az összekötő kapocs. A cselekmény egyik szálát az iskolai élet képezi, amelynek egy kegyetlen tanító az irányítója, a kegyetlenség végrehajtója pedig Zöldi, a legerősebb és legkíméletlenebb tanítvány. Az osztály hangulatát mindvégig meghatározó rettenetes félelem látószög csak hátterét adja az eseményeknek, de mint a későbbiekben kiderül, döntő élmény, s minthogy földolgozhatatlan, egyúttal ösztönző (rossz példa), mint a további eseményekhez. A másik lényeges momentum ilyen vonatkozásban egy akasztásról szóló újsághír, amelyet este, vacsora közben részletesen megtárgyalnak a szülők, sőt az apa szóvá teszi, hogy régen ő is látott egy akasztást. A naplóíró elbeszélő már másnap azt ajánlja bátyjának, hogy játszanak ők is akasztást. A három testvér és a két unokatestvér a padlásra seregliek, és a szárítókötélre fölakasztanak egy udvarukba tévedt daxlit. A következő, s egyben utolsó áldozatuk a *kis Emma*.

Első pillanatra a gyerekek kegyetlensége a legdöbbenetesebb. Ne feledjük azonban, hogy „minták” sorozata áll mögöttük, méghozzá olyanok, amelyek elkerülhetetlenül félelmet okoznak. Erről a félelemről azonban alig esik szó a novellában, sőt a végkifejlet felé közelítve mind teljesebben kiiktatódik. Mindössze egyetlen részletesebb utalást ta-

lálunk rá: a naplóíró elbeszélő belázasodik a kegyetlen tanító és a Zöldi közti leszámolást követően. Ez az elhallgatott félelem azonban még kísértetiesebb, mint az, amely – ha csak hasonlat formájában is, de – megnevezett, kimondott félelem. A gyerekgyilkosságot kis Emmának, az áldozatnak az alakja minősíti igazából. De vajon áldozat-e egyértelműen ez a kislány? Alakja több szemszögből láttatva formálódik meg, e láttatások ütköztetése folytán szinte kísértetiesen többértelmű és megfejthetetlen. A naplóíró elbeszélő szerint „édes, drága”, „a legszebb az összes lányok között”, bátyja szerint viszont utálatos, affektáló, hencegő, a húga szerint a rajongásig imádnivaló és gyűlöletes egyidejűleg. Tény, hogy egyértelműen nem minősíthető áldozatnak. Ha valahogy összegezni kívánánk, hogy milyen is, talán azt mondhatnánk: ártatlan, ugyanakkor már-már a kegyetlenségig közönyös minden és mindenki iránt. Egyszóval: elérhetetlen. Mint a Csáth-novellák szereplői számára a belső béke, a félelem és az erőszak közötti ide-odacsapódás föl-számolása.

Az *Anyagyilkosság* kitérők nélküli, egyetlen fonalra fűződő cselekménye egyértelműen és kizárólag az erőszak megjelenítésének ad helyet. Fölmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e ebben az esetben is a kimondatlanul hagyott félelemről, mint elhallgatott, mégis döntő súllyal jelen lévő ellenpólusról? Aligha. A kegyetlenségnek olyan fokát ábrázolja ez a novella, amely *már* nem is tud önmagáról. Önszító, mint minden leküzdhetetlen szenvedély. A novella látószögét is ez határozza meg alapvetően és hézagatlan következetességgel mindvégig: a szenvedélyben égő tudat. Pontosabban: a kínzás szenvedélyében égő tudat. Innen ered, hogy mindaz, ami történik, *irtózatosan* természetesnek tűnik. A két Witman fiú mind „tökéletesebbé” fejlesztett állatkínzó módszereinek megjelenítésével indul a cselekmény, majd a női test felfedezésével s megkínzásának minden eddigit fölülmúló gyönyörével folytatódik, hogy aztán váratlanul anyagyilkosságra torkolljon. Az anyagyilkosság nem jelelt gyönyört, az az igazán döbbenetes az ábrázolásában, hogy nem több a fiúk számára, mint egy váratlanul felmerülő akadálnak az elhárítása. Csak bosszúságot okoz, egyébként teljesen érintetlenül hagyja őket. E torz szenvedély kialakulásának indítékait azonban közvetve leheletnyi pontossággal jeleníti meg Csáth. Elsősorban az anya alakjának szűkszavú, de fokozhatatlanul érzékletes leírásával. „A két fiát épp oly keveset csókolta, mint verte. Kevés közülük volt egymáshoz, amint az lassanként mindjobban kiderült. (...) Witmanné enni adott nekik, és tiszta alsót szombaton este. Az iskolába is velök ment, ha íratkozni kellett. Különben csendesesen élt és csendesesen hízott.” – olvashatjuk róla. Az anya alakjának megjelenítése adja meg a fiúk magárahagyatottságának tényleges dimenzióit. Attól kezdve, hogy mit is jelent például az, hogy „Keveset és csak egymás között beszéltek”. Véd- és dacszövetségük kialakulása, mindenkivel, az egész világgal szemben, majd ennek a számkivetettségnek a tárgyiasulása a kínzás szenvedélyében – mindez az anya alakján keresztül szemlélve háborzongató, de ugyanakkor szinte magától értetődően természetes.

Említettem, hogy a félelem érzete ebből a Csáth-novellából teljesen kiiktatódik, csak az erőszak, a kínzás kéjes szenvedélye marad meg. S ami kifarad: a csönd, a „hideg rettegés”, az az olvasóban visszhangzik fel, „őrületesen, hangtalanul”.